

DR. APOLONIO B. CHUA

Katutubong Wika at Dalumat ng Bansa, ayon kay Simoun ni Rizal

ABSTRAK

Malawakang layon ng artikulo ang paglilinaw at pagtalunton sa pagkalinang ng mga wika sa buhay ni Rizal. Mula Tagalog na kaniyang unang wika tungong pagkatuto sa mga wikang Europeo, sasalungguhitan sa artikulo ang mga datos ng mayabong na produksiyon ni Rizal sa wikang Kastila, at ang pagkatuto niya sa wikang Aleman; bagamat higit na papahalagahan ng pag-aaral ang hindi niya pagtalikod sa katutubong wika.

Lubhang bibigyan-diin at siyang pangunahing tutok sa pag-aaral ang isang bahagi ng *El Filibusterismo* (1891), kung saan ipinahayag ng tauhang Simoun na hindi magiging pambansang wika ang Espanyol ng Pilipinas, kasabay ng panawagang linangin ang sariling katutubong wika kaugnay sa pagtatatag ng bansa. Ang magkaakibat na ugnayan ng paglinang sa katutubong wika sa dalumat ng bansa sa mga diyalogo ni Simoun habang kausap si Basilio ang pinakaubod na datos sa kasalukuyang papel. Partikular na layon ng pag-aaral na pangatwiranang ruroksa re-presentasyon ni Rizal sa lipunang kaniyang sinusuri ang patunguhan nitong espasyo ng kabansaan. Sangkot din ang tatlong pananalinhaga ni Rizal sa kasalukuyang pag-aaral, una ang pananalinhaga ng may karamdamang sanggol sa baitang ng templo, pangalawa ang higit na pamosong talinghaga ng sirang hulmahan, at pangatlo ang talinghaga ng mga nagkalat na bato sa ilang, imbes na maging bahagi ng dakilang gusali.

ABSTRACT

Rizal's life is intertwined with issues of languages. From Tagalog, his mother tongue to learning European languages, the article underlines his prolific production in Spanish, and his learning German. But more important, the article argues Rizal never abandoned his native tongue, and continued to define its relevance.

*Emphasis is given to a portion in *El Filibusterismo* where Simoun emphatically argued Spanish will never be a national language of the Philippines. In the same dialogues, Rizal called for the launching of the nation together with developing native languages. This development of nation and indigenous language embedded in the conversation between Simoun and Basilio serves as core data for the article. Rizal's re-presentation and analysis of his society climaxes to a definition of a future space, and that is the space of the nation. Also included in the presentation are three metaphors: first, the metaphor of a sick child exposed on the steps of a temple, the mother seeking good advice from passersby; second, the more popular metaphor of a defective mould, and third, the metaphor of stones scattered in the field, instead of being parts of a noble edifice.*

The predictive power of literary realism is demonstrated in Rizal's target and quest and plea, nation building for and by the next generations.

Ipinagpapalagay sa kasalukuyang pag-aaral ang *predictive* na katangian ng realismo sa pagtukoy sa tatahakin ng sinusuring lipunan, ang kabansaan bilang asinta at tahak ng sunod na henerasyon.

Mga susing salita: wikang katutubo, bansa, bisyon ni Rizal ng kabansaan, *predictive* na katangian ng realismo, talinghaga

Keywords: *Native language, mother tongue, nation, vision of nation, predictive power of literary realism, metaphor*

Malawakang layon ng maikling presentasyon ang paglilinaw at pagtalunton sa pagkalinang ng mga wika sa buhay ni Rizal. Mula Tagalog na kaniyang unang wika tungong pagkatuto sa mga wikang Europeo, papasadahan ng papel ang kalakaran at gawi sa kaayusang pangwika na umiral sa pangalawang hati ng dantaon labinsiyam sa lipunang Pilipino. Bagamat sasalungguhitan sa papel ng mga datos ang mayabong na produksiyon ni Rizal sa wikang Kastila, at ang pagkatuto niya sa wikang Aleman; higit na nais salungguhitan ng papel ang hindi niya pagtalikod o paglimot o pagsupil sa katutubong wika.

Lubhang bibigyan-diin at siyang tunay na tutok sa papel ang isang bahagi ng *El Filibusterismo* (1891) ni Rizal, kung saan ipinahayag ng tauhang Simoun na hindi magiging pambansang wika ang Espanyol ng Pilipinas, kasabay ng panawagang linangin ang sariling katutubong wika kaugnay sa pagtatatag ng bansa. Ang magkaakibat na ugnayan ng paglinang sa katutubong wika sa dalumat ng bansa sa mga diyalogo ni Simoun habang kausap si Basilio ang pinakaubod na datos sa kasalukuyang papel. Partikular na layon ng pag-aaral na pangatwiranang rurok sa re-presentasyon ni Rizal sa lipunang kaniyang sinusuri ang patunguhan nitong espasyo ng kabansaan.

Problematiko ng kasalukuyang papel na bagamat maraming kritiko at mananaliksik na ang nakasilip sa pagkalinga ni Rizal sa Tagalog,² ang higit na nananaig na pagtingin ng karamihan pa rin ay akulturado si Rizal at nalulong sa Europeong gawi at kaisipan, na siya ang kampeon sa pagpapalaganap ng wikang Kastila. Nais ituwid ng kasalukuyang papel ang ganitong pananaw.

Paano dinalumat at nilinang ni Rizal ang katutubong wika?

Samakatwid, bukod sa ibang bagay, magbibigay-diin ang papel sa isang tauhan sa loob ng isang nobela, at gagamitin itong datos upang matukoy ang pananaw ng manunulat, ni Rizal, sa sentralidad ng katutubong wika sa pagdadalumat ng bubuuing bansa. Ipinagpapalagay sa kasalukuyang pag-aaral ang ***predictive*** na katangian ng realismo sa pagtukoy sa mga tatahakin ng sinusuring lipunan, na siyang pangkalahatang proyekto ni Rizal sa kaniyang dalawang magkarugtong na nobela.

PAGDADALUMAT SA KABANSAAN AT ANG LUGAR NG KATUTUBONG WIKA

Noong 1891, malapit na sa pagwawakas ng kolonyalismong kastila sa sangkapuluan, nilunsad ni Jose Rizal ang isang ideya ng nasyon sa kaniyang nobelang *El Filibusterismo*, sa pamamagitan ng tauhang Simoun. Sa konteksto ng salaysay sa nobela, may mga aktibistang estudyante, tulad nina Isagani, Macaraig, atbp., na nakikipaglaban para maaprobahan ng awtoridad ang kanilang proyekto ng Akademya para sa Pagkatuto ng Wikang Kastila, ang tugon ng mga mag-aaral sa kawalan ng mahusay na edukasyon at kaunlaran sa kolonya noong mga panahong iyon. Sinansala ang proyektong ito ng anarkistang si Simoun, na balatkayong naipuwesto na ang sarili niya sa makapangyarihang sistemang kolonyal noon sa daloy ng salaysay. Sa pagbatikos sa naturang proyekto, maaaring pangatwiranang pinaalagwa ni Rizal ang isang dalumat ng bansa na nakaangkla sa mga katutubong wika. Naging matinding salik ang katutubong wika sa pagbubuo ng bansa sa maagang manipestong ito ng pagkabansa, kundi man pinakauna, sa mga pahina ng isang pampanitikang obra, ang ikalawang hati ng naunang ***Noli Me Tangere***, ang ***El Filibusterismo***.

Sisipiin ang isang maiksing halaw mula sa naturang nobela sa pananalita ni Simoun, kaharap si Basilio nang hindi sinasadya (bagamat tinatakda ng disenyo ng naratibo), magkita sila muli, sa tagong kagubatan ng lupain ng mga Ibarra, malapit sa lawa, kung maaalala ng bumabasa, nagpanagpo na ang dalawa, labintatlong taon ang nakararaan, sa hulihang tagpo ng ***Noli Me Tangere***. Noon, sinunog nila ang bangkay ni Elias, at inilibing si Sisa, ina ni Basilio. Lumawig sa maraming paksa ang usapan ng dalawa, sa di inaasahang pagkikita ng dalawang ito, kabilang na ang proyekto ng mga mag-aaral na Akademya ng Wikang Kastila.

"Ay! Ang kabataang lagi nang mapangarapin at kapos sa karanasan, lagi nang humahabol sa mga paruparo at bulaklak! Nagsasama-sama kayo upang sa pamamagitan ng inyong lakas ay maitali ninyo sa Espanya ang inyong bayan sa pamamagitan ng kuwintas na rosas. Samantalang sa katotohanan, tanikalang higit na matigas kaysa brilyante ang inyong pinapanday! Humihiling kayo ng pagkakapantay sa batas, Espanyolisasyon ng inyong mga kaugalian, at hindi ninyo nakikitang ang hinihingi ninyo ay ang inyong kamatayan, ang kapariwaraan ng inyong pagkabansa, ang pagkapawi ng inyong bayan, ang pagpapabanal sa kalupitan!

Magiging ano kayo sa hinaharap? Isang bayang walang katangian, isang nasyong walang kalayaan. Pawang hiram ang lahat ng inyo, maging ang inyong mga kasiraan. Humihiling kayo ng Espanyolisasyon at hindi kayo namumutla sa kahihyan kapag ipinagkakait ito sa inyo! . . . Ano't naghahangad kayo ngayon ng pagtuturo ng Kastila? . . . Nais pa ba ninyong magdagdag ng isang wika sa mahigit na apatnapung sinasalita sa kapuluan upang lalo kayong hindi magkaunawaan? . . . Hindi magiging wika ng lahat sa bayang ito ang Kastila, hindi ito masasalita ng bayan kailanman sapagkat wala sa wikang ito ang mga pariralang katumbas ng mga dalumat sa isip ng bayan at ng mga damdamin sa puso nito. May sarili ang bawat bayan, kung paanong may sarili itong paraan ng pagdama. Kayong iilang nakapagsasalita nito, ano ang mapapala ninyo sa Kastila?

Ang kamatayan ng inyong orihinalidad, ang pagsuko sa iba ng inyong mga kaisipan, kaya't sa halip na maging malaya ay lalo lamang kayong magiging tunay na alipin. . .

*Ayaw nilang ibuklod kayo sa bayang Espanyol? Mabuti! Ipakilala ninyo, kung gayon ang tunay ninyong pagkatao, **pagsumikapang maitatag ang mga batayan ng Inang Bayang Filipino. . .** Kung ayaw nilang ituro sa inyo ang kanilang wika, linangin ang sa inyo at palaganapin, pangalagaan ang sariling pag-iisip ng bayan, **at sa halip na magkaroon ng mga hangaring panlalawigan, maghangad ng pambansa...***

Ikaw, ano ang ginagawa mo alang-alang sa bayang nagbigay sa iyo ng pagkatao, ng buhay, at nagsusumakit na ikaw ay matuto. Hindi mo ba alam na walang kabuluhan ang buhay na hindi iniuukol sa isang dakilang layunin? Isa itong munting batong nasadlak sa parang sa halip na naging bahagi ng isang gusali." (Kabanata 7: Simoun, 68-71. Sa kasalukuyang may-akda ang salungguhit.)³

Malay ako na ang mga sipi ay mula sa isang likhang-sining, nobela ang *El Filibusterismo*, ngunit hindi makatakas sa akin bilang mambabasa na may pinalilitaw ditong dalumat ng bansa si Rizal na malinaw sangkot ang usapin ng katutubong wika. Katunayan, kung sisilipin natin muli ang mga pormulasyon, wari ko'y masasabing nasa ubod ng pakay na pagtatatag at paglilintang ng bansa ang paglilintang ng katutubong wika o mga katutubong wika. Kung malilintang ng mga kabataan tulad nina Basilio ang katutubong wika, ito'y pagtatatag at pagbubuo ng kabansaan. Magkasalikop ang adyenda ng paglilintang ng bansa at paglilintang ng katutubong wika.

Masasabing sa loob ng "novela Tagala"⁴ ni Rizal, nasusulat sa wika ng mananakop, makikita ang nangungunang pagpapahayag ng ideya ng bansa na bumabatay sa danas ng katutubong wika. Kahit Kastila ang wikang ginamit ni Rizal sa kaniyang nobela, hindi ito naging hadlang upang masabi niya na ang wikang Kastila kailanman ay hindi magiging wika ng ating bayan, at, na ang pagpapaunlad ng wikang katutubo ang tahak at asinta ng mga susunod na henerasyon.

Tanging pagsasalungguhit lamang sa tingin ko sa mapakamakabuluhang ideyang ito ang pakay ng kasalukuyang papel. Maipahayag lang muli ang tinutukoy ng anarkistang tauhang Simoun, ay isa nang tagumpay para sa kasalukuyang pag-aaral, at muling pagbasa na rin sa nobela. Dahil, lumilitaw, si Rizal ay nangunguna rin sa pagbabandila ng katutubong wika sa pagsusulong ng ating kabansaan. Hindi ito gaanong nasasalungguhitan kapwa ng mga iskolar ng wika⁵ at maliban sa mga iskolar na Floro Quibuyen, Zeus Salazar, Nilo S. Ocampo, maaaring sabihin kahit sa disiplina ng kasaysayan.⁶ Sa pangkalahatan, hindi lubhang tanyag ang tauhang Simoun sa mga kritiko.

Pinakasulong nang publikasyon ugnay dito ang aklat ni Nilo S. Ocampo, ***May Gawa na Kaming Natapus Dini: Si Rizal at ang Wikang Tagalog*** (2002). Sa aklat na ito tinipon

ng mananaliksik ang pinakakomprehensibong tala at paglilinaw sa ugnay ni Rizal sa wikang Tagalog at katutubo. Wala nang hihigit pa sa naturang paghahanay, ito na ang pinakamahusay na nalathala hinggil sa paksa. Bagamat hindi nakapaglaan ng isang hiwalay na kabanata ang aklat sa tauhang Simoun. Kung nagkaroon marahil ng ganoong hiwalay na kabanata sa aklat, hindi na mangangailangan ng kasalukuyang paglalahad. May pagpapakumbaba, sa aking bahagi, masasabing pagpapatuloy ng aklat ang kasalukuyang papel, sa pagtatangka na ikawing ang mga nakalap na datos ng pagpupursigi ni Rizal upang itampok ang wikang katutubo sa diskurso ng bansa ni Simoun sa hirarkiya ng mga tutok ng realistang pamamaraan at estetika ni Rizal.⁷ Makapupong umaangat ang naturang aklat katunayan sa papel halimbawa sa tauhang Simoun sa panulat ng historyador, Teodoro A. Agoncillo, sa sanaysay “Ang mga Pangunahing Tauhang Lalaki sa mga Nobela ni Dr. Jose Rizal” (1998). Hindi kumintal sa huling pag-aaral ang ugnayan ng dalumat ng bansa sa katutubong wika. Naroon ang pagsipi sa mga diyalogo rin ni Simoun, ngunit hindi umabot sa higit na makabuluhang konteksto ng pagkabansa sa sumamong pagpapaunlad ng katutubong wika. Sa pangkalahatan, kay Agoncillo, hirap ang iskolar na kilalanin ang pagdadalumat ni Rizal sa kabansaan. Nananatiling tauhan si Simoun ni Rizal sa kabuuan ng pag-aaral, imbes na lunsaran ng diskurso ng pagkabansa sa nobelang nagsusuri ng kaniyang lipunan at kinabukasan.

MGA UGNAY NA TALINGHAGA

Ugnay sa pangunahing ideyang binubuno sa kasalukuyang pag-aaral, ilalatag din ang pampanitikang pamamaraan ng pananalinghaga ni Rizal. Ugnay sa usapin ng kabansaan at wika, ang pagpapatingkad sa pagbudbod ni Rizal ng mga talinghaga sa kaniyang naratibo upang higit na kumintal ang kaniyang mga pangangatwiran at diskurso. Sangkot ang tatlong pananalinghaga ni Rizal sa kasalukuyang pag-aaral, una ang pananalinghaga ng may karamdamang sanggol sa baitang ng templo, pangalawa ang higit na pamosong talinghaga ng sirang hulmahan, at pangatlo ang talinghaga ng mga nagkalat na bato sa ilang, imbes na maging bahagi ng dakilang gusali. Ang dekonstruksiyon sa mga talinghaga ay higit na makapaglilinaw sa pangunahing ideyang hinahabi sa papel na magkasalikop na dalumat ng pagkabansa at katutubong wika.

Sa pahina ng dedikasyon ng *Noli Me Tangere*, nalathala 1887,

Sa Aking Inang Bayan.

Gagawin ko sa Iyo ang ginawa ng mga sinaunang tao sa kanilang mga maysakit: inilalantad sila sa mga baitang ng templo, upang makapagmungkahi ng lunas ang sinumang dumating na mananawagan sa Bathala.⁸

Samantala, sa ***El Filibusterismo***, 1891, narito ang isang matalas na hulagway/talinghaga, patungkol sa sistemang lumilikha ng mga Basilio:

“Sira na ang hulmahan at kailangan nang tunawin upang mabuong muli.” (75).

Sa akin lang pansariling pagbasa, napakalayo ng nalakbay ng haraya ni Rizal sa dalawang hulagway na ito. Sa nauna, naglalatag siya, wari’y humihingi ng payo, lumilikom ng datos; samantalang dito sa huli, may himig ng paglalagom ang talinghaga; may paglalapat ng asinta at tahak, direksiyonal, at tugon sa nauna. May sariling sagot na si Rizal, 1891, sa noong una, 1887, inihingi pa niya ng payo at opinyon sa mga makababasa ng kaniyang nobela. Nahihigina sa talinghaga ng pagbasag sa hulmahan mismo, ang pagbuo ng bagong sistema upang ang mga kabataan ay higit na makakita ng mas dakilang layon, imbes na mahumaling sa wikang dayong lalo lamang magtatali sa kanila sa umiiral na sistema at kalakarang patuloy na nagbibigay ng kapangyarihan sa mananakop. Maaari ding basahin ang talinghaga ng pagtatambad sa mga hakbang ng templo upang humingi ng payo ang pagsisimula ng nobela, at ang pagbasag sa hulmahan naman ang huli. Banayad na pagsisimula na umaabot sa malagim, sa marahas sa imahinasyon ng nobelista sa sinusuring lipunan.

Batay sa dalawang naunang talinghaga, hindi na kahirapan arukin ang talinghaga naman ng “nagkalat na bato” sa parang at ang “bubuuing gusali.” Maaaninag ng bumabasa marahil ang talinghaga ng kabansaan, matapos ang pagbasag sa sistema ng umiiral na hulmahan. *“Hindi mo ba alam na walang kabuluhan ang buhay na hindi iniuukol sa isang dakilang layunin? Isa itong munting batong nasadlak sa parang sa halip na naging bahagi ng isang gusali.” (pah. 71.)*

Nais pangatwiran sa kasalukuyang pag-aaral ang paglalatag ng pagkabansa bilang panawagan sa tahak at asinta ng susunod na mga henerasyon bilang karurukan ng nobela sa pagsusuring realista. Matapos mailatag ito sa nobela, wari ko, sa isang pagtingin, nagruruk na rin ito, ang mga sumusunod, ay pagpapalawig at pagtalunton. Malinaw na may nabuo sa nobela sa yugto na ito sa antas diskurso (kabanata 7 ng ***El Filibusterismo***), ang iba pa ay usaping naratibo na. At iyan ang bansa at paglilinang ng katutubong wika. Sumasalimbay din ito sa desisyon ni Rizal na umuwi na sa Pilipinas, matapos mailathala ang ***El Filibusterismo***; anya, dito na ang labanan. Tapos na ang panahon ng paghingi ng reporma sa Europa.⁹

Maaaring ihanay ang dalumat ng bansa bilang pinakadulo ng pagsusuri ni Rizal sa kaniyang lipunan, matapos ang antas ng paglalatag at pagsusuri niya sa mga tauhang taong-labas. Huling sapin ito sa mga tutok ni Rizal sa gabay ng realismo sa pagsusuri niya ng kaniyang lipunan, gamit ang anyo ng nobela.

Hanayan I: Mga antas ng tutok sa realismo ni Rizal

(Nirebisa mula sa 2003 bersiyon /Chua 2003/, mula sa pinakababang sapin ang basa.)

h. kabansaan
g. taong-labas
e. reporma
d. costumbres
k. tao
b. lugar
a. bagay

Balangkas ng realismo ni Rizal:

- a. Antas ng paglalarawan ng mga bagay. Hal. Bahay ni Kapitan Tiago, kasama na ang mga muwebles, dekor, at iba pa. Kab. 1 ng Noli Me Tángere, kab. 34 ng El Filibusterismo, bapor Tabo, kab. 1-3 ng El Filibusterismo.
Ang mga paglalarawan ay tigmak ng mga pakahulugang sosyal, naglilinaw sa salik ng uri, at naglalagay sa mga pangyayari at sa tauhan sa isang daloy ng kasaysayan. Ang pinakamahusay na halimbawa ay ang centerpiece na artipisyal/nililok na pinya na lalagyanan ng mga pantinga o tutpik (gawa ng mga bilanggo) at ang deskripsiyon ng lamesa ng maykaya tuwing pista (kab. 27, Noli Me Tángere).
Cf. Cesar Adib Majul, Cf. Cesar Adib Majul. "Does Maria Clara's Locket Have Any Significance?" Rizal: Contrary Essays. Edited by Petronilo Bn. Daroy and Dolores S. Feria (Quezon City: Guro Books, 1968), p. 147-157.
- b. Antas ng paglalarawan ng lugar: lamesa, kwarto, bahay, daan, plaza, bapor, lawa, at iba pa.
- k. Antas ng paglalarawan ng tauhan: higit na nabigyan-diin ang gitnang-uri.
- d. Antas ng paglalarawan at pagsasalaysay sa mga taunang siklo ng kalendaryo ng mga ritwal, costumbrismo: Todos los santos - pista - Pasko, kasama rin ang iba pang regular na aktibidad na inuulit-ulit: piknik, handaan, misa, prusisyon, at iba pa.
Kay Rizal, ang mga ritwal at siklo ng kalendaryo ay background ng mga mapapait na pangyayari, binabasag niya ang normal na daloy ng mga ritwal at siklo ng

kalendaryong ito: Pasko nina Basilio, Sisa, Ibarra, Elias, sa Noli Me Tángere, at Pasko nina Tandang Selo at Juli sa El Filibusterismo, o kaya'y biglang masisira ang piknik sa lawa sa pagsipot ng isang buwaya sa lawa at ang ketongin sa pista ng San Diego, kapwa sa Noli Me Tángere. Hitik ang tutok na ito sa mga panlipunang pagsusuri, matingkad muli salik ng uri.

- e. Antas ng pagsusuri sa repormismo: Crisostomo Ibarra at ang eskuwelahang batay sa modelong Aleman, para sa musmos at paslit sa San Diego Noli Me Tángere, at ang karanasan ng mga mag-aaral na nais magtatag ng Akademya para sa Pagkatuto ng Wikang Kastila sa siyudad, El Filibusterismo, gayung may mga nauna pa dito, ang pagtatangka ng isang guro na baguhin ang sistema ng edukasyon, kab. 19 ng Noli Me Tángere, at ni Pilosopong Tasyo mismo.
- g. Ang danas ng mga taong-labas: anarkismo ni Simoun, kasama ang pagtatangka niyang likumin ang lahat ng may galit sa sistema: Basilio, Tales, Penitente; gayundin ang mga mababayaran para sirain ang sistema: Quiroga, Ben Zayb, Mr. Leeds. Ang rurok nito, kasal ni Paulita at ang planong pasabugin ang bahay, kasama ang taas na saray ng lipunan. Ang pagkatulak kay Tales sa antas ng “panunulisan” at “taong-labas,” at kahulugan ng bansag sa kaniyang Matanglawin.
- h. Saray ng bisyon, asinta sa itatayong bansa sa hinaharap.
May panawagan si Simoun sa kabataan, ilatag ang pundasyon ng pagkabansa, at dito nga pumapasok ang lugar ng katutubong wika at pagpapaunlad dito. Sa yugto na ito, malinaw na pumapasok ang isang bisyon para sa kinabukasan, asinta sa adyenda na pagtutulungang itatag ng mga tao. Dili iba kundi ang bansa. Marahas, sapagkat nangangailangan ng pagbasag sa mga umiiral na gawi at sistema (talinghaga ng hulmahan); henerasyonal ang saklaw, hindi kaya ng nakatatandang henerasyon, at sasaluhin ng susunod.
Na umabot sa antas ng isang bisyon ang nobela, maaaring sabihing lalong lumilinaw ang kaniyang guhit dayakroniko, ang naratibo ay lumalagpas sa panahon ng kasalukuyang panahon ng kuwento. Lumalagpas ito sa direksiyon ng kapapatunguhan ng lipunan.
Buong-buo ang pagkahuli nito sa isang lipunan sa yugto ng kasaysayang tumutugpa mula kolonya tungong nagsasariling bansa.
Na natukoy ang asinta sa adyenda ng kabansaan at ang bisyon nitong nakaugat sa katutubong wika, masasabing nabuo ang nobela. Tapos.

MGA USAPING PANGWIKA SA BUHAY NI RIZAL

Kahit sa mga klase ko sa kursong Rizal, kay hirap ipaunawa kung bakit gayong mayroon ngang dalumat ng bansa kay Rizal, partikular sa kab. 7, sa mga diyalogo ni Simoun, na nakaangkla sa katutubong wika, ngunit ang mga nobela niya ay sa wikang Kastila nasusulat. Parang sinasabi ng mga mag-aaral, may kontradiksiyon dito. Samakatwid, importanteng linawin marahil ang ilang bagay-bagay kaugnay sa katayuang pangwika ng mga panahon ni Rizal at ang partikular na pagkalinang ng wika at praktika nito sa kaso ng ating historikal na Rizal.

Maganda rin marahil linawin kung ano ang Inang Wika (*mother tongue*) ni Rizal, at ano rin ang katangiang pangwika ng kaniyang panahon, at paano niya pinuwesto ang kaniyang sariling praktika ng wika sa kaniyang panahon. Paano masasabing nilinang ni Rizal ang katutubong wika, gaya ng sinasabi ng tauhan niyang si Simoun.

Noong unang mga salya ng interes ng kasalukuyang mananaliksik sa araling Rizal, sumagi sa isip na Kastila ang Inang Wika ni Rizal, ngunit, unti-unting nabago ito. Tagalog ang unang wikang natutuhan ni Rizal, sa unang wikang ito siya unang nagkaisip. Sa wikang ito rin siya unang naging matatas, kung talastasan ang lilimiin.¹⁰ Silipin lang natin ang isang sipi mula sa tugon ni Rizal kay Barrantes (1889) sa mga batikos nitong huli sa kawalan ng dulaan sa kulturang katutubo, bagamat hindi pa iyon ang tutok ng ating sipi.

Anya Rizal:

*Ang mga kauna-unahang awit, ang mga kauna-unahang maiikling dula, ang unang dulang napanood ko noong bata pa, tumatagal ng tatlong gabi **ay nasa wikang Tagalog**, at kahit na magaspang at may kahangalan ay nag-iwan sa aking kaluluwa ng isang alaalang hindi makatkat. (Sa akin ang salungguhit.)*

Malamang komedya itong tinutukoy ni Rizal na dulang tumatagal ng tatlong gabi, nasa wikang Tagalog, na anya ay tumatak sa kaniyang murang isipan, at ang komedya ay siyempre binibigkas sa wikang katutubo, at sa kaso sa Laguna, mapa-Kalamba o Biñan o kaligiran ng mga bayang ito man, sa wikang Tagalog.

Gayundin, nabanggit ni Rizal ang pagkasaksi niya sa mga eksena ng pagtukso kay Hesus ng demonyo at eksena ng burol at libing nang noon ay nagsisimulang isadulang Pasyon sa mga pribadong tahanan sa kaniyang lalawigan.

Noong aking kabataan, nakita kong itinatanghal sa mga bahay-bahay ang eksena ng pagtukso kay Hesus ng demonyo at ang paglilibing,. . .Sukdang mga dukha at magaspang ang mga sining na iyan; sukandang ipalagay na kamusmusan, katawa-

tawa at aba, nagsisimpan sila para sa akin ng maraming tulain at isang sinag ng kadalisyang hindi maaring maunawaan.¹¹

Naipahabol pa niya bilang proyekto:

Bibigyan namin ng higit na maingat na pagtalakay sa mga panahong higit na kaaya-aya ang sining at panitikan ng Pilipinas. Sasaliksikin namin kung alin ang mga katutubo, kung alin ang inangkat mula sa Kastila, at alin ang mga bunga ng pagsasanib. Alin ang mga kathang lalong pinakamahuhusay. Ang mga sining ng aking bayan ay lubhang nag-iwan sa akin ng matulaing damdamin at kadalisyang.

Patunay ang mga sipi na ito sa pagkahinog ng wikang Tagalog sa kamalayan at katauhan ni Rizal, sa wikang Tagalog na kaniyang Inang Wika. At masasabing hindi nawala ang wika at kulturang katutubo/Tagalog kay Rizal, bagamat, walang masama, nalinang din sa katauhan niya ang mga wikang dayo.

Pansinin ang mga sumusunod na mga paghahayag ng damdamin, pagpapahalaga at pananaw sa wikang katutubo, nangagkalat sa **Memorias** at **Diarios** ni Rizal, bukod sa nabanggit na:

Patungkol sa isang kolehiyala na umuwi sa Calamba, nabanggit ni Rizal na *nalimutan na niya ang kalahati ng wikang Tagalog, kundi man lahat*. Nasabi niyang pautal-utal itong magsalita, paisa isang salita. (Memorias, 1877)

Noong nasa Europa, *sulat naman kayo sa akin sa wikang Tagalog. O kaya, Nais kong magsalita ng Tagalog. May isang buwan nang hindi ako nakapagsasalita ng kataga nito. . .* (Ocampo, 29).

Sa **El Filibusterismo** pa rin muli mula kay Simoun patungkol sa mga ilustrado: *“Marami sa inyong nagsasalita ng Kastila ang nagwawalang bahala sa sariling wika, kaya ni hindi ito maisulat o maunawaan at marami na akong nakitang nagkukunwaring walang alam ni isa mang salita nito!”* (69) Ito rin ang karakterisasyon sa mga Donya Victorina at Donya Consolacion, nangakaaangat lamang nang bahagya sa panlipunan at pangkabuhayang antas mula sa pagka-Indio, nagpanggap nang hindi nila alam ang wikang katutubo o sinusupil nila talaga ang naturang wika. Batid na sa mga tauhang ito, ang wikang katutubo ay nabasag, nawalan ng integridad, nasalaula.

Batid rin natin na sinalin sa Tagalog ni Rizal ang akdang Aleman ni Schiller, **Guillermo Tell**, nagsulat tungkol sa katutubong panulaan sa kaniyang “Arte Metrica del Tagalog,” at nagpanukala ng pagbabago sa ortograpiyang Tagalog, “Sobre la nueva ortografia de la lengua Tagala;” nagkaroon rin siya ng pagkakataong pag-aralan ang wikang Bisaya, alam niya na may higit na 40 wika na sinasalita sa kapuluan, (**El Filibusterismo**, 68) at nagpunyaging magpatuloy sa paggamit ng Tagalog sa pakikipagtalastasan sa kaniyang mga kapamilya at kaanak.

Napakahusay ng paglalahad sa pagkabigo ni Rizal na makapagsulat ng pangatlong nobela sa wikang katutubo (1891-1892) sa aklat muli ni Nilo Ocampo, *May Gawa na Kaming Natapus Dini: Si Rizal at ang Wikang Tagalog*, kab. 19. May mangilang nakababatid nito. Napakagandang detalye ng kuwento ng pangatlong nobela ni Rizal, sa isang pagtingin, pagpapatuloy ito ng tinutukoy na ideya ni Simoun ng wika at kabansaan. Sa wakas, matapos madalumat ni Rizal ang tauhang Simoun, para sa sunod na proyekto niya, susulat siya ng pangatlong nobela sa wikang katutubo, sa kaniyang Tagalog. Kumbaga, susubukan niyang isapraktika ang panawagan ni Simoun, paunlarin ang sariling wika.

At sinimulan niyang sulatin ang unang draft sa wikang Tagalog, nakailang kabanata rin siya, ngunit sumuko siya, "*hindi na ako sanay magsulat sa Tagalog*" (Ocampo, 244). Ito'y matapos nga ang mapangahas na pahayag ni Simoun hinggil sa paglilinang ng wikang katutubo at ang tahak at asintang kabansaan. Ang mataginting na tagumpay ng pangalawa niyang nobela ay lumundo sa kabiguan sa pangatlong nobela. Hindi niya natapos sulatin sa Tagalog. At tinangka pa niyang isalba ang proyekto sa wikang Kastila at itinuloy niyang sulatin sa wikang Kastila ang nabuo na niya, ngunit hindi na umabot sa isang katuldukan. Bigo siya rito.

Sa ganang akin, ang kabiguang ito ay hindi naman bumabawi sa mga ideya ni Simoun. Ang higit kong sinasalungguhitan ay ang pagnanais ni Rizal isulat ang kaniyang pangatlong nobela sa wikang katutubo, hindi ang kaniyang pagkabigo.

TUNGO SA PAGLALAGOM AT PANSAMANTALANG PAGSASARA SA MGA USAPIN

Samakatwid, nais kong tingnang katutubo/Tagalog pa rin si Rizal bago siya lumikas papuntang Espanya, kahit natuto siya ng iba pang wikang dayo, siyempre sa iba't ibang antas ng katatasan, bukod sa wikang Kastila, ng sabihin na rin nating may katatayang Aleman, sapat upang makapaghain siya ng panayam sa harap ng mga akademisyan hinggil sa panulaang Tagalog. Sinundan ito ng pag-aaral niya ng Pranses, Ingles. At sa karurukan ng mga kaalamang ito, bago siya umuwi sa kanyang bayan, 1891, dinalumat niya ang paglilinang sa katutubong wika sa tahak at asintang kabansaan. Ito nga ang naunang sipi sa papel ito na mga pangungusap ng tauhang Simoun.

Natuto si Rizal ng wikang Kastila, pero hindi siya pumaloob sa Espanyolismo. Natuto din siya ng iba pang wikang dayo, at nagsalin pa sa wikang Tagalog ng mga salaysay at dula. Naging matatag ang kapit at ugat niya sa katutubo. Hindi niya kinalimutan ang wika at kulturang Tagalog. Kung akulturado man siya, may palagay akong iba pa rin siyang uri ng akulturadong intelektuwal.¹²

Ang punto lang, matapos niyang matutuhan ang kaniyang Inang Wikang Tagalog, at sa pagpapalagay kong hindi niya ito kinalimutan, sinubukan niya sa abot ng kaniyang

makakaya na linangin ito sa kaniyang sarili, una muna, at pangalawa, sa isang partikular na yugto na nagsusulat siya ng kaniyang pangalawang nobela, pinuwesto niya ang wikang katutubo sa dalumat ng bansa, bilang tahak at asinta, - *“Kung ayaw nilang ituro sa inyo ang kanilang wika, linangin ang sa inyo at palaganapin, pangalagaan ang sariling pag-iisip ng bayan, **at sa halip na magkaroon ng mga hangaring panlalawigan, maghangad ng pambansa...**”*

Bagamat ang ideya ni Simoun na bansang nakabatay sa katutubong wika ay malinaw hindi rin nabigyan ni Rizal sa kaniyang panahon ng pagtatagumpay. Dito nga umaatikabo ang mga panunuligsa ng marami-raming kritiko ni Rizal (Renato Constantino, atbp.).¹³ Bagamat ayaw kong isipin na tulad ng tauhang Simoun, bigo at lugami sa hulihan ng nobela, ay mabubura na ang ideyang malinaw naman talagang naroon, malinaw namang produkto ng utak ni Rizal sa kaniyang *critique* ng lipunan. Ayaw kong ipagkait kay Rizal ang kahusayan bilang realistang nobelistang lumilikha rin ng dalumat ng kinabukasan ng isang bayan. Maaaring bigo pa iyon sa loob ng nobela, ngunit hamon na nga niya sa mambabasa kung mapagtatagumpayan ba ng susunod na henerasyon ang natukoy na tahak at asinta.

Dahil malinaw rin naman kay Rizal ang limitasyon ng kaniyang henerasyon at ng kaniyang panahon. Malay siyang di niya/nila maaabutan ang pagbubukang-liwayway ng kanilang bansa. Katunayan, ang paglaki niya at pag-aaral sa wikang Kastila ay desisyon ng umiiral na kalakaran. Walang magagawa si Rizal sa sistema ng edukasyon na kaniyang nakagisnat at katanggap-tanggap bilang isang matalinong bata mula sa isang nakaririrwasang pamilya ng mga huling dekada ng ikalabinsiyam na dantaon. Tunay na mahalaga at kahanga-hangang pinahalagahan niya ang wikang katutubo kahit lumaki siya at nalublob sa wika at kulturang Espanyol. Pero bukod pa dito, nandyaan din ang internasyonal na konteksto. Nasabi nga niyang nandyaan lamang ang bansang Estados Unidos, unang una, may kahandaan at kagustuhang manakop. Mag-aalsa at maghihimagsik ang mga katutubo anya, ngunit mangangailangang ilugar ng mga maghihimagsik ang bansa sa kabuuan ng dinamiko ng mga imperyalistang bansa ng panahon at ng lipunang global, tulad ng kasibaan at ambisyon ng Estados Unidos, malamang sa malamang papalit sa bansang Espanya. Mula ito sa sanaysay ni Rizal, “Filipinas dentro de Cien Años.”

Bilang pansara sa maiksing pagpapahalagang ito sa isang tauhan (Simoun) sa nobela ni Rizal, na naghangad umasinta ng isang bansang nakasalalay/nakabatay sa katutubong wika para sa sunod na henerasyon (mga Basilio), mapaglilimian ang sumunod na kalakaran at tagumpay sa Republika ng Katagalugan, kung saan kalakhan ng mga akda at lider-manunulat ay mga katutubo at nagsusulat sa wikang katutubo (Andres Bonifacio, Emilio Jacinto).¹⁴ Sa mga katipunero ding manunulat na humarap sa hamon ng ikadalawampung dantaon, nag-ugat at lalong nagbunga ang katutubong dulaan ng drama-simboliko nina Tomas Remigio at Aurelio Tolentinong batid nati’y bumungad sa rumaragasang pananakop ng Estados Unidos. Maibibilang din ang pagkahubog ng mga obrang musikal

na kundiman nang unang dekada ng dantaon-20 mula rin sa mga katipunerong musikero (Bonifacio Abdon) sa pagkapit ng mga paglikhang musikal sa wikang katutubo.¹⁵ Bago muling namayani ang isa pang makapangyarihang dayong wika (ang Ingles), naibantayog ang drama simboliko at kundiman, mga likhang katutubong nagsusulong at kumikilala sa katutubong wika ng isang kabansaan. Yan nga marahil ang tahak at asinta, magkaminsa'y ayaw nating tanggaping mithi ni Rizal ay nais kong basahing tumatalunton sa naipahayag ni Simoun.

Bigo si Simoun sa kaniyang rebolusyon, bigo si Rizal masulat ang ikatlong nobela niya sa wikang Tagalog, bigo ring hindi naitindig sa kasaysayan ng Pilipinas ang bansang lilingang sa katutubong wika, matapos hindi ituloy ni Emilio Aguinaldo ang bansag at dalumat ng katutubo sa Republika ng Katagalugan. Wari, umurong si Aguinaldo sa dalumat ng Republika Filipina ng kastilang kriyol.¹⁶

Ngunit hindi ba't si Rizal na rin ang nagsabi, sa pamamagitan ng tauhang Tasio:

"Kung gayon ang mangyari, kung mabigo ang gagawin ninyo, maaari kayong maaliw sa isiping ginawa ninyo ang lahat ng dapat gawin. At kung magkagayunman, maaaring may pakinabang din: naihulog ang unang buto, nakapaghasik; marahil pagkatapos ng unos, tutubo ang ilang butil, mabubuhay sa kabila ng kapahamakan, illigtas ang uri sa pagkalipol, at magiging binhi pagkatapos ng mga anak ng yumaong magsasaka. Makapagpapalakas ng loob ang halimbawa sa mga tao na natatakot lamang magsimula." (235)

Higit na kailangang salungguhan ang dalumat ng pagkabasag ng hulmahan upang lumikha ng bagong hulmahan (ng mga kabataan at ng kinabukasan) sa **El Filibusterismo**, sangkot ang kabansaan at paglinang sa katutubong wika. Gayundin, hindi makatwiran na asahan si Rizal na makawala sa nakagawian ng kaniyang panahon, para sa mga ilustrado na magsulat sa wikang Kastila, iyon ang kalakaran, iyon ang hulmahang dapat baguhin. Wala pang pagkakaisang pambansa nang mga panahong sinusulat ni Rizal ang **Noli Me Tangere**, nang pagtangkaan lamang ang Liga Filipina, 1892, nagkaroon ng linaw ang unang mga instrumento, daluyan at organisasyong magbubuo ng pagkabansa. Ngunit, kailangan nga munang basagin ang hulmahan at lumikha ng bago. Ang katatasan at pagsusulat ni Rizal sa wikang Kastila ay bahagi ng lumang hulmahan. Walang mapamimilian ang kaniyang henyo kundi ang direksiyong ito ng kapanahunan ng kaniyang kabataan at pagkahubog. Gayunman, dahil buo pa rin ang Inang Wika sa kaniyang kalooban, hindi niya itinakwil ito, manapa, ginawa niyang sentral na usapin sa dalumat ng bansang siyang bagong hulmahang papalit sa nakagawian, bigo man siya sa tagalog ng kaniyang ikatlong nobela.

Napatunayan nang hindi kay Rizal ang inimbentong tulang "Sa Aking Mga Kabata" at panahon nang iwaksi ito bilang panulukang-bato sa pagsusuri sa diskurso ng wika kay Rizal (Ocampo, 322-323). Walang makapagdududa na likha ni Rizal ang tauhang Simoun, at ang ibinandila

nitong tahak at asintang pagkabansa, siya na marahil bagong hulmahan, kung saan sentral ang katutubong wika.

Dito sa isa sa mga unang manipesto ng pagkabansa ipagpapatuloy natin ang paggigiit sa katutubo at pambansang wika. Patuloy ang panawagan ni Simoun sa kabataan, ilatag ang pundasyon ng kabansaan.

MGA TALA

- ¹ Panayam na binasa sa *International Conference on Language and Culture*, Nobyembre 20, 2014; Unibersidad ng Pilipinas, Diliman; Lungsod Quezon.
- ² Matutunghan ang kabanata 2, Ocampo (2002).
- ³ Mula ang lahat ng sipi, kapwa ng *Noli Me Tangere* at *El Filibusterismo* sa salin ni Virgilio S. Almario, Edisyong Sentenaryo, Metro Manila: National Centennial Commission, 1998.
- ⁴ Tinawag ni Rizal na “novela Tagala” ang *Noli Me Tangere* sa pahina ng pamagat, sabihin pang sa wikang Kastila ito nasusulat. Karugtong ang *El Filibusterismo* ng nauna.
- ⁵ Cf. Pamela Constantino
- ⁶ Tangi ang publikasyon ni Floro Quibuyen, *A Nation Aborted: Rizal, American Hegemony, and Philippine Nationalism*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1999. Isa ito sa pinakapositibong paghabi sa buhay at mga akda ni Rizal. Kailangan maging popular ng pag-aaral.
- ⁷ May sipi sa aklat ni Ocampo sa mga diyalogo ni Simoun (pah. 240, 241), gayundin sa bahaging lagom (pah. 330). May pagkakataon ding higit na matalas ang posibleng sariling pagsasalin ni Ocampo sa aklat ng ilang pangungusap, hal., “sa halip na magkaroon ng mithing maging probinsiya, magmithing maging bansa”. Sa mga pagkakataong ito, higit na direktang natutukoy ang mithing kabansaan ni Simoun, ni Rizal.
- ⁸ Tulak ng isang madaliang huntahan kasama si Dr. Zeus Zalasar, 2014, ang paghugot sa partikular na imahen na ito.
- ⁹ Sa malalaking pangalang sangkot sa Kilusang Propaganda, nilunsad sa kalupaang Europa, si Jose Rizal ang isa sa unang nakauwi at nakabalik sa Pilipinas. Naging pangunahing kaabalahan niya ang pagtatatag ng **Liga Filipina**, tinatayang paghahanda sa darating na kabansaan. Maaring sumangguni, Nilo S. Ocampo (patnugot). *Istilo Ko: Rizal Romantik*, Mga Tala ng Pag-asam at Pag-ibig. Diliman, Lungsod Quezon: Lathalaing P.L., 2001.
- ¹⁰ Bago lumabas ang aklat ni Ocampo (2002), may kahirapang humanap ng pag-aaral na sumasagot sa katanungan, ano ang mother tongue ni Rizal? May isang mag-aaral sa P.I. 100 na pinaksa ito sa isang maikling pag-aaral. Nasunog ang naturang munting papel, kasama ng iba pang mga munting pag-aaral ng mga mag-aaral nitong Abril 2016, isa siyang mag-aaral sa programang Linguistics.

Naging kongklusyon sa pag-aaral, batay bukod sa iba pang datos, sa panayam kay Dr. Jonathan Malicsi, na Tagalog ang unang wika ni Rizal, pangalawang wika ang Kastila. Sa aklat ni Ocampo, kab. 3 malinaw na Tagalog ang unang wika ni Rizal.

¹¹ Ginamit ang salin mula sa aklat ni Nilo S. Ocampo, *Si Rizal at ang Wikang Tagalog*, 2002, gayundin sa higit na nauna at sumunod na sipi.

¹² Maaaring tingnan, Zeus A. Salazar, Ang Kartilya ni Emilio Jacinto at ang Diwang Pilipino sa Agos ng Kasaysayan. *Bagong Kasaysayan*. Lathalain Blg. 6. 106 ph. 1999.

¹³ Maaaring tingnan, Renato Constantino, "Veneration Without Understanding," *Dissent and Counter-Consciousness* (Quezon City: Malaya Books Inc., 1970), ph. 125-145. Matatagpuan din sa *Himalay* (1991).

¹⁴ Maaaring tingnan, Salazar 1999a at 1999b.

¹⁵ Matimbang at mapakahalaga ng titik sa naturang *genre* ng awit, samakatwid ng wikang Tagalog.

¹⁶ Nais sanang salungguhan dito na tagumpay na nina Andres Bonifacio na napalitan nila ng pangalan ang bansa, at maari na sanang nabura ang ideyal ng creole na katawagang *Filipinas*, sa ngalan ng Haring Felipe na umalipin sa kolonya. Ni hindi nakatuntong sa lupain ng sangkapuluan ang naturang hari, kung kanino ipinangalan ang mga lupaing ito. Bagamat dinidiin ni Agoncillo (1984), na hindi gaanong matatas sa Kastila si Aguinaldo, wari ay di niya itinuloy o naituloy ang pag-unlad ng wika ng pamamahala sa Republika ng Katagalugan, na katutubo. Wari ay ibinalik niya ang katawagang Filipinas. Maitatalang kay Macario Sakay, dinala niya ang katawagang Republika ng Katagalugan. Kayat hanggang sa kasalukuyan, imahe pa rin ng haring kastila ang nakapaloob sa pangalan ng bansa.

MGA SANGGUNIAN

- Agoncillo, Teodoro A. "The Development of the Philippine National Language." *History and Culture, Language and Literature*, Selected Essays of Teodoro A. Agoncillo. Edited by Bernardita Reyes Churchill. Manila: University of Santo Tomas Publishing House, 1984/2003. 193-207. Print.
- Agoncillo, Teodoro A. "Ang mga Pangunahing Tauhang Lalaki sa mga Nobela ni Dr. Jose Rizal." *Bahaghari't Bulalakaw*: Katipunan ng mga Sanaysay at mga Pag-aaral. Lungsod Quezon: University of the Philippines Press, 1998. 3-87.
- Chua, Apolonio B. 2003. "Realismo, at *Noli Me Tangere*, *El Filibusterismo*," *Philippine Humanities Review*, VI. Quezon City: 126-149.
- Constantino, Renato. "Veneration Without Understanding." *Dissent and Counter-Consciousness*. Quezon City: Malaya Books Inc. 125-145. 1970. Print.
- Melendrez-Cruz, Patricia at Chua, Apolonio B. Ed. *HIMALAY*. Kalipunan ng mga Pag-aaral kay José Rizal. Manila: Sentrong Pangkultura ng Pilipinas, 1991. Print.

Ocampo, Nilo S. Ed. *Istilo Ko: Rizal Romantik*. Mga Tala ng Pag-asam at Pag-ibig. Diliman, Lungsod Quezon: Lathalaing P.L., 2001.

Ocampo, Nilo S. *May Gawa na Kaming Natapus Dini: Si Rizal at ang Wikang Tagalog*. Diliman, Quezon City: Office of the Vice Chancellor for Research and Development, University of the Philippines, 2002. Print.

Quibuyen, Floro. *A Nation Aborted: Rizal, American Hegemony, and Philippine Nationalism*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1999. Print.

Rizal, Jose. *Reminiscences and Travels of Jose Rizal*. Centennial Edition. Vol. I. Publications of the Jose Rizal National Centennial Commission. *Memorias de Un Estudiante de Manila, Travel Diaries, Travel Letters, Appendices*. 1962.

Rizal, Jose. *El Filibusterismo*. Salin ni Virgilio S. Almario. May mga guhit nina Manuel Baldemor at Egai Talusan Fernandez. Edisyong Sentenaryo. Metro Manila: National Centennial Commission, 1998. Print.

Rizal, Jose. *Noli Me Tangere*. Salin ni Virgilio S. Almario. May mga guhit nina Juan Luna, Eli Africa, Adi Baensantos, Ferdinand R. Doctolero, Leonilo O. Doloricon, Alfredo D. Esquillo, Jr., Felix Mago Miguel, Paul Eric Roca, at Jose Tence Ruiz.

Edisyong Sentenaryo. Metro Manila: National Centennial Commission, 1998. Print.

Salazar, Zeus A. Ang Kartilya ni Emilio Jacinto at ang Diwang Pilipino sa Agos ng Kasaysayan. *Bagong Kasaysayan*. Lathalain Blg. 6. 106 ph. 1999a. Print.

Salazar, Zeus A. Wika ng Himagsikan, Lenguwahe ng Rebolusyon: Mga Suliranin ng Pagpapakahulugan sa Pagbubuo ng Bansa. *Bagong Kasaysayan*. Lathalain Blg. 8. 78 ph. 1999b. Print.